

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 203-225
doi: 10.36121/akulecka.22.2025.2.203

Alicja Kulecka
ORCID: 0000-0002-5802-0018
(Uniwersytet Warszawski)

Heraldyka miast guberni warszawskiej (1867-1915). Stan badań.

Streszczenie: Gubernia warszawska jako segment systemu ustrojowego Cesarstwa Rosyjskiego została utworzona na podstawie ukazu (ustawy) o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z dnia 19/31 grudnia 1866 r. Sieć miejska guberni warszawskiej po 1867 r. ulegała istotnym zmianom. Podstawę niniejszych rozważań stanowiła grupa publikacji dotyczących ogólnych problemów heraldyki miejskiej, herbów poszczególnych miast, historii miast posiadających te znaki ze szczególnym uwzględnieniem dziejów herbu. Dorobek w tej dziedzinie, szczególnie analiz i rozważań o przeszłości miast, jest bardzo rozległy. Dokonano zatem wyboru analizując głównie opracowania monograficzne poświęcone historii poszczególnych miast znajdujących się w guberni warszawskiej w jej granicach z lat 1867-1915. Celem kwerend i refleksji było ukazanie podstawowych kierunków badań w dziedzinie heraldyki miejskiej tego obszaru i ich podstaw źródłowych. Zostały one przygotowane na potrzeby projektu NPRH/DN/SP/0107/2023/12 „Źródła do heraldyki miast Królestwa Polskiego: od genezy do recepcji.”, kierowanego przez prof. UKSW dr hab. Artura Górkę z Instytutu Historii wymienionej uczelni. Heraldyka jako dziedzina działań praktycznych wiązała się z ustalaniem herbów, godel, znaków na potrzeby wspólnot o charakterze państwowym, społecznym. Te procesy miały ścisły związek ze zmianami ustrojowymi. W historii Polski można wskazać szereg projektów realizowanych na potrzeby tej dziedziny działalności. Należało do nich: tworzenie systemu herbów przez państwa zaborcze po upadku niepodległości w 1795 r. służące wyparciu treści i symboli polskich, a tym samym dziedzictwa kulturowego. Heraldyka jako dziedzina wiedzy historycznej posiada liczne związki ze sfragistyką, historią ustroju, historią sztuki użytkowej. Badania heraldyczne bardzo często inspirowane są działaniami ustrojowymi. Heraldyka posiada także ścisłe więzi z historią lokalną. Wywiera duży wpływ na procesy tożsamości społecznej i jednostkowej. Herby miast guberni warszawskiej doczekały się wielu publikacji. Podstawowe

informacje o nich zostały ustalone przez Mariana Gumowskiego w 1938 r. Wiele miast doczekało się wyodrębnionych rozważań o herbach. Należą do nich m.in. Warszawa, Włocławek, Pułtusk, Kutno, Góra Kalwaria. Prowadzenie dalszych studiów dotyczących wizerunków herbowych, ich ewolucji, interpretacji, uwarunkowań kulturowych, stanowić może ciekawy temat badawczy w przyszłości. Polityka heraldyczna w Cesarstwie Rosyjskim charakteryzowała się lękami i obawami przed znakami i symbolami lokalnymi. Mogły one wywoływać emocje, historyczne skojarzenia, silne poczucie więzi nie zawsze korzystne z perspektywy państwowości scentralizowanej, rozległej terytorialnie, zróżnicowanej kulturowo, narodowościowo pozbawionej elementów konstytucyjnych i parlamentarnych. Polityka społeczna Rosji w Królestwie opierała się na ideach unifikacji, eliminacji tożsamości narodowej i kulturowej. Tym samym widoczne były zbieżności pomiędzy tymi dwoma nurtami polityki wewnętrznej Cesarstwa.

Słowa kluczowe: herby miast, gubernia warszawska, Królestwo Polskie, Bernhard von Koehne, Heroldia Królestwa Polskiego, Departament Heroldii Wydziału Heraldyczny Senatu Rządzącego Cesarstwa Rosyjskiego, Warszawa, Włocławek, Pułtusk, Kutno

Heraldry of the cities of the Warsaw Governorate (1867-1915). State of research.

Annotation: The Warsaw Governorate, as a segment of the Russian Empire's political system, was established pursuant to the *ukaz* (law) on the provincial and district administration in the governorates of the Kingdom of Poland of December 19/31, 1866. The urban network of the Warsaw Governorate underwent significant changes after 1867. The basis for this discussion was a group of publications on general issues of municipal heraldry, the coats of arms of individual cities, and the history of cities possessing these symbols, with particular emphasis on the history of coats of arms. The body of work in this field, particularly analyses and reflections on the past of cities, is extensive. Therefore, a selection was made, primarily by analyzing monographs devoted to the history of individual cities located within the Warsaw Governorate's borders from 1867 to 1915. The aim of the research and reflections was to demonstrate the basic directions of research in the field of municipal heraldry in this area and their source bases. They were prepared for the NPRH/DN/SP/0107/2023/12 project "Sources for the Heraldry of the Cities of the Kingdom of Poland: From Genesis to Reception," headed by Prof. Dr. Hab. Artur Górak from the Institute of History of the aforementioned Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. Heraldry, as a field of practical activity, was associated with the development of coats of arms, emblems, and symbols for the needs of state and social communities. These processes were closely linked to political changes. In Polish history, a number of projects can be identified for this field of activity. These included the creation of a system of coats of arms by the partitioning powers after the fall of independence in 1795, which served to displace Polish content and symbols, and thus cultural heritage. Heraldry, as a field of historical knowledge, has numerous connections with sigillography, the history of the political system, and the history of applied arts. Heraldic research is very often inspired by political activities. Heraldry also has close ties to local history. It exerts a significant influence on the processes of social and individual identity. The coats of arms of the cities of the Warsaw Governorate have been published extensively. Basic information about them was established by Marian Gumowski in 1938. Many cities have received dedicated studies on their coats of arms, including Warsaw, Włocławek, Pułtusk, Kutno, and Góra Kalwaria. Further studies on coats of arms, their evolution, interpretation, and cultural determinants may constitute an interesting research topic in the future. Heraldic policy in the Russian Empire was characterized by fears and apprehensions of local signs and symbols. These could evoke emotions, historical associations, and a strong sense of connection, not always favorable from the perspective of a centralized, territorially extensive, culturally diverse, and ethnically deprived statehood. Russia's social policy in the Kingdom was based on the ideas of unification and the elimination of

national and cultural identity. Thus, there were visible convergences between these two trends in the Empire's internal policy.

Keywords: city coats of arms, Warsaw Governorate, Kingdom of Poland, Bernhard von Koehne, Heraldry of the Kingdom of Poland, Department of Heraldry of the Heraldic Division of the Governing Senate of the Russian Empire, Warsaw, Włocławek, Pułtusk, Kutno

1. Sieć miejska guberni warszawskiej.

Gubernia warszawska jako segment systemu ustrojowego Cesarstwa Rosyjskiego została utworzona na podstawie ukazu (ustawy) o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z dnia 19/31 grudnia 1866 r. Liczyła wówczas dwanaście powiatów: warszawski, radzyński, miński, górno-kalwaryjski, grójecki, grodziski, skierniewicki, łowicki, sochaczewski, kutnowski, włocławski, radziejowski¹. Granice guberni i powiatów ulegały zmianie. W 1870 r. występowały powiaty: warszawski, miński, górno-kalwaryjski, grójecki, błoński, łowicki, sochaczewski, gostyniński, kutnowski, włocławski, radziejowski, radzyński². Taki stan utrzymał się do ok. 1878 r. Wówczas zlikwidowany został powiat górno-kalwaryjski³. W 1894 r. występowały następujące powiaty: błoński, warszawski, włocławski, gostyniński, grójecki, kutnowski, łowicki, nieszawski, nowomiński⁴, radzyński, skierniewicki, sochaczewski⁵. Po 1894 r. dołączono do niej powiaty z guberni łomżyńskiej i płockiej. W 1907 r. w guberni były następujące powiaty: grójecki, warszawski, łowicki, gostyniński, włocławski, nieszawski, nowo-miński, radzyński, pułtusk, płoński, błoński, sochaczewski, skierniewicki, kutnowski⁶. Było ich piętnaście. Utworzenie dziesięciu guberni ukazem o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 1866 r. stanowiło istotny krok w kierunku unifikacji Królestwa z Cesarstwem. Oznaczało likwidację resztek niezależności Królestwa określonej zapisami konstytucji 1815 r. i traktatu wiedeńskiego 1815 r. Wcześniej, od 1845 r. istniała również gubernia warszawska. Jej działalność kształtowały zapisy konstytucji 1815 r. Ta nazwa powstała w wyniku działań represyjnych po upadku powstania listopadowego. Nazwy województw w 1836 r. zostały zamienione na gubernie bez weryfikacji uprawnień ustrojowych. W 1844 r. z ośmiu guberni Królestwa utworzono 5 guberni powiększając terytorium części z nich poprzez likwidację innych. Do guberni warszawskiej została wówczas

¹ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, 19/31. 12.1866, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66, s. 189.

² Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z dnia 20 marca/1 kwietnia 1870 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 127-131, Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z 28 sierpnia/9 września 1870 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 369.

³ Obzor' varšavskoj gubernii za 1878 god, s. 2 tu był jeszcze powiat górno-kalwaryjski w Obzor varšavskoj gubernii za 1879 god, tu brak powiatu górno-kalwaryjskiego.

⁴ Taką nazwę powiatu nosił od 1868 r. zob. Postanowienie Komitetu Urządzającego KP o zmianie nazwy powiatu Mińskiego na Nowo-Miński, 28.06./10.07.1868, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 68, s. 351-352.

⁵ „Pamiatnaâ Knizka Varšavskoj Gubernii na 1894 god” 1894, s. 34-83.

⁶ Atlas geograficzny ilustrowany Królestwa Polskiego na podstawie najnowszych źródeł opracowany, red. J. M. Bazewicz, Warszawa 1907, skorowidz.

włączona kaliska. Wskazać przy tym należy, że prawodawstwo Królestwa w latach 1815-1830 opierało się na konstytucji 1815 r. nadanej przez cara Aleksandra I, w latach 1832-1867 na Statucie Organicznym nadanym przez Mikołaja I i w dużym zakresie niestosowanym. Prawodawstwo tworzone po 1867 r. stanowiło efekt systemu prawodawczego Cesarstwa Rosyjskiego. Od 1831 r. do prawa Królestwa wprowadzono elementy prawa rosyjskiego i organizacji administracji tego państwa. Działalność Komitetu Urządzającego Królestwa po upadku powstania styczniowego służyć miała pełnej unifikacji Królestwa z cesarstwem. Każdy z carów panujących w XIX w. nosił tytuł króla Polski. Do 1874 r. występowała funkcja namiestnika Królestwa, od 1874 r. na tym terytorium władzę zwierzchnią sprawował generał gubernator warszawski. Gubernatorzy wspomnianych wcześniej dziesięciu guberni podlegali ministrowi spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego. W latach 1867-1874 na ich pozycję mógł mieć wpływ także namiestnik. W Królestwie istniały zatem dwie odmienne ustrojowo gubernie warszawskie: w latach 1845-1866 działająca na podstawie zapisów konstytucji 1815 r. i w latach 1867-1915 działająca na podstawie wymienionej wcześniej *Ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym* z 1866 r. Miały one także odmienny kształt terytorialny.

Podstawę niniejszych rozważań stanowiła grupa publikacji dotyczących ogólnych problemów heraldyki miejskiej, herbów poszczególnych miast, historii miast posiadających te znaki ze szczególnym uwzględnieniem dziejów herbu. Dorobek w tej dziedzinie, szczególnie analiz i rozważań o przeszłości miast, jest bardzo rozległy. Dokonano zatem wyboru analizując głównie opracowania monograficzne poświęcone historii poszczególnych miast znajdujących się w guberni warszawskiej w jej granicach z lat 1867-1915. Celem kwerend i refleksji było ukazanie podstawowych kierunków badań w dziedzinie heraldyki miejskiej tego obszaru i ich podstaw źródłowych. Zostały one przygotowane na potrzeby projektu NPRH/DN/SP/0107/2023/12 „Źródła do heraldyki miast Królestwa Polskiego: od genezy do recepcji.”, kierowanego przez prof. UKSW dr hab. Artura Góraka z Instytutu Historii wymienionej uczelni.

Sieć miejska guberni warszawskiej po 1867 r. ulegała istotnym zmianom. Bezpośredni wpływ na nią miały akty prawne w wyniku których mniejsze miasta zostały przemianowane na osady. Pierwszym z nich był ukaz określający zasady ogólne tych zmian⁷. Prawa miejskie odebrano miejscowościom, które miały małą liczbę mieszkańców, słabo rozwinięty handel oraz niskie dochody miejskie⁸. Nie można jednak wykluczyć w tym przypadku oddziaływania czynnika politycznego i wymierzenia kary tym miastom, które wspierały uczestników powstania styczniowego. Taka teza ma związek z faktem tworzenia prawodawstwa przez Komitet Urządzający, którego zasadniczym celem politycznym była unifikacja poprzez zniesienie wszelkich odmienności prawnych Królestwa i Cesarstwa. Proces legislacyjny skierowany był na podniesienie wymagań wobec miejskości, m.in. poprzez nowy system podatkowy niekorzystny dla mniejszych ośrodków. Tezie tej jednak przeczy fakt, że War-

⁷ Ukaz o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberniach Królestwa Polskiego, 1/13 lipca 1869, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 69, s. 245-243.

⁸ Ukaz o przemianowaniu..., art. 1, s. 245.

szawa, ośrodek ruchu spiskowego i terroru rewolucyjnego, nie została pozbawiona praw miejskich, W aktach Departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego w wykazie miast guberni (1868) znalazły się następujące miejscowości: Warszawa, Włocławek, Błonie, Gąbin, Góra Kalwaria, Gostynin, Grójec, Kałuszyn, Grodzisk, Krośniewice, Kutno, Łowicz, Mińsk, Mszczonów, Piaseczno, Radzymin, Radziejów, Skierniewice, Służewo, Sochaczew⁹. Na tej liście, która miała służyć przygotowaniu projektów nowych herbów miejskich nie zostały umieszczone wszystkie miejscowości posiadające prawa miejskie. Sporządzając ją zapewne kierowano się kryterium liczby mieszkańców. Generalnie, jak należy przypuszczać, nie znalazły się na niej miasta liczące mniej niż tysiąc mieszkańców. Szczegółowo sieć miejska guberni warszawskiej została określona dwoma postanowieniami Komitetu Urządzającego, instytucji zajmującej się procesem unifikacji Królestwa z Cesarstwem, likwidacją różnic ustrojowych pomiędzy tymi podmiotami. Były to postanowienia z 20 marca/1 kwietnia 1870 r. i 28 sierpnia/9 września 1870 r.¹⁰ W wyniku zapisów pierwszego z nich praw miejskich zostały pozbawione następujące miejscowości: Piaseczno i Okuniew z powiatu warszawskiego, Karczew, Latowicz, Kołbiel, Ceglów i Stanisławów z powiatu mińskiego, Czersk z powiatu górnokalwaryjskiego, Goszczyn, Mogielnica, Przybyszew, Tarczyn z powiatu grójeckiego, Wiskitki i Nadarzyn z powiatu błońskiego, Bielawa i Bolimów z powiatu łowickiego, Iłów z powiatu sochaczewskiego, Osmolin z powiatu gostyńskiego, Dąbrowice i Żychlin z powiatu kutnowskiego, Kowal, Lubraniec, Przedecz, Lubień z powiatu włocławskiego, Radziejów, Służewo, Raciążek z powiatu radziejowskiego. W wyniku drugiego z nich praw miejskich zostały pozbawione następujące miejscowości: Jadów i Siennica z powiatu radzymińskiego, Grodzisk z powiatu błońskiego, Sobota z powiatu błońskiego, Kiernoż z powiatu gostyńskiego, Krośniewice z powiatu kutnowskiego, Chodecz z powiatu włocławskiego, Osiecin i Piotrków z powiatu radziejowskiego. W 1883 r. praw miejskich została pozbawiona Góra Kalwaria¹¹. Do guberni warszawskiej przyłączono powiaty płoński i pułtuski w dniu 14 grudnia 1893 r.¹² Jeszcze w 1894 r. *Pamiętna książka* wskazywała, że były w niej następujące miasta: Błonie, Mszczonów, Nowy Dwór, Włocławek, Brześć, Gostynin, Gąbin, Grójec, Warka, Kutno, Łowicz, Nieszawa, Mińsk (Nowy Mińsk), Kałuszyn, Radzymin, Skierniewice, Sochaczew, Warszawa z przedmieściem Praga¹³. Po dołączeniu nowych powiatów z guberni łomżyńskiej i płockiej, liczba

⁹ RGIA, f. 1343, op. 15, j. 328 (Senat Rządzący, Departament Heroldii, Wydział Heraldyczny), k. 10.

¹⁰ *Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z dnia 20 marca/1 kwietnia 1870 r.*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 127-131, *Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z 28 sierpnia/9 września 1870 r.*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 369.

¹¹ *O przemianowaniu miasta Góry – Kalwaria na osadę*, 18/30.12.1883., w: *Zbiór praw i rozporządzeń rządowych w Królestwie Polskiem obowiązujących zamieszczonych w urzędowym wydaniu pt. Собрание узаконений и распоряжений правительства w 1884 r.*, ułożony przez K. Miklaszewskiego, Warszawa 1884, s. 12.

¹² *O przyłączeniu do guberni warszawskiej powiatów płońskiego guberni płockiej i pułtuskiego guberni łomżyńskiej*, 14 grudnia 1893, w: *Zbiór praw i rozporządzeń rządowych w Królestwie Polskiem obowiązujących zamieszczonych w urzędowym wydaniu pt. Собрание узаконений и распоряжений правительства w 1893*, przygotował S. Godlewski, Warszawa 1893, cz. 2, t. 19, s. 25.

¹³ „Pamiętna Książka Varšavskoj Gubernii na 1894 god” 1894, s. 34-83.

miast zwiększyła się o Pułtusk i Nasielsk oraz Płońsk i Zakroczym. W 1901-1902 r. w guberni warszawskiej występowały następujące miasta: Błonie, Brześć Kujawski, Gąbin, Gostynin, Grójec, Kałuszyn, Kutno, Łowicz, Mińsk, Mszczonów, Nasielsk, Nieszawa, Nowy Dwór, Płońsk, Pułtusk, Radzymin, Skierniewice, Sochaczew, Warka, Warszawa z przedmieściem Praga, Włocławek, Zakroczym¹⁴. Sieć miejska ulegała zmianom. Największe miały miejsce w 1870 r. Wówczas to 36 miast zostało pozbawione praw miejskich i zamienionych w osady. W 1883 r. dołączyło jeszcze jedno. Liczba miast pozbawionych praw była większa od tej, które je zachowały.

2. Heraldyka miast guberni warszawskiej. Stan badań.

Heraldyka jako jeden z nurtów historiografii stanowi zbiór rozważań i refleksji nad czynnikami kształtującymi różne typy herbów, godeł, znaków tożsamości państwowej, narodowej, społecznej. Ma związki z innymi dziedzinami wiedzy, takimi jak sfragistyka, historia ustroju. Wyodrębnić można także nurt heraldyki urzędowej. Heraldykę uznać należy za jedną z najwcześniej wyodrębnionych dziedzin wiedzy historycznej. W 1841 r. w Warszawie ukazała się publikacja poświęcona teorii tej dziedziny wiedzy i działalności praktycznej¹⁵. Znalazły się w niej m.in. zagadnienia definiowania heraldyki, określaniu jej domeny badawczej, pojęć z nią związanych, podziału merytorycznego z wyodrębnieniem teorii i praktyki, związki z innymi dziedzinami wiedzy.

Heraldyka jako dziedzina działań praktycznych wiązała się z ustalaniem herbów, godeł, znaków na potrzeby wspólnot o charakterze państwowym, społecznym. Te procesy miały ścisły związek ze zmianami ustrojowymi. W historii Polski można wskazać szereg projektów realizowanych na potrzeby tej dziedziny działalności. Należało do nich: tworzenie systemu herbów przez państwa zaborcze po upadku niepodległości w 1795 r. służące wyparciui treści i symboli polskich, a tym samym dziedzictwa kulturowego. Podobne działania w Rzeczypospolitej Polskiej były prowadzone po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Ich celem było odwrócenie wspomnianych procesów depolonizacji. W XIX i pierwszej połowie XX wieku można więc mówić o obcych i własnych projektach heraldycznych motywowanych politycznie. M. Gumowski ustalił, że w Księstwie Warszawskim, jako państwie scentralizowanym, używano godła państwowego na pieczęciach instytucji państwowych i samorządowych, administracji centralnej, terenowej i miejskiej, a w 1811 r. zakazano używania znaków lokalnych, w tym herbów¹⁶. M. Adamczewski ustalił, że nie było formalnego zakazu a jedynie władze lokalne dostosowywały się do zaleceń zwierzchników wskazujących na potrzebę używania godła Księstwa¹⁷. W Królestwie Polskim (Kongreso-

¹⁴ Przewodnik po Królestwie Polskiem na podstawie najnowszych źródeł, oprac. A. Bobiński, J. M. Baze-wicz, t. 1, Warszawa 1901, t. 2, Warszawa 1902.

¹⁵ J. N. Malinowski, *Heraldyka to jest nauka o herbach zawierająca wykład teorii heraldyki powszechnej z najlepszych źródeł zebrany, teorię heraldyki polskiej, teorię genealogii i sfragistyki tudzież rzecz o orderach, rozprawy o szlachectwie, tytułach i godnościach honorowych, rycerstwie, jako też rys literatury i słownik wyrazów technicznych powyżej wymienionych umiejętności*, Warszawa 1841.

¹⁶ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 14.

¹⁷ M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. 3. *Pieczęcie władz*

wym) w 1822 r. postanowieniem namiestnika został wprowadzony obowiązek używania na pieczęciach miejskich herbu Królestwa Polskiego rosyjskiego orła czarnego dwugłowego, który miał zawieszony na piersi tarczę z orłem polskim białym¹⁸. Po upadku powstania listopadowego doszło do znaczącego ograniczenia praw przyznanych Królestwu konstytucją 1815 r. Po reorganizacji administracji Królestwa Polskiego i utworzeniu w 1845 r. pięciu guberni podjęta została próba wprowadzenia herbów we wszystkich jego miastach. Prace nad nowymi herbami miała prowadzić Heroldia Królestwa Polskiego. Za sferę merytoryczną odpowiedzialny był znany numizmatyk Kazimierz Stronczyński. W wyniku ankiety rozesłanej do miast okazało się, że nie wszystkie posiadają wiadomości o herbach. Projektowano nowe herby. Zajmował się tym urzędnik Heroldii Teodor Chrzoński. W dużym zakresie były one inspirowane publikacją Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*¹⁹ wydaną w latach 1843-1846. Działania Heroldii przypadły na lata 1846-1847²⁰. Powstaje pytanie – czy to dzieło uznać można za główne źródło inspiracji prac herbowych? Powstałe wówczas projekty herbów nie zostały zatwierdzone i nie uzyskały mocy prawnej. Kolejne porządkowanie sfery herbowej wystąpiło po upadku powstania styczniowego. Oznaczało wprowadzenie urzędowych herbów dziesięciu guberni w 1869 r. oraz nakazy używania orła rosyjskiego na pieczęciach urzędów Królestwa w 1884 r.²¹ S. K. Kuczyński tak oceniał wprowadzone w 1869 r. herby dziesięciu guberni Królestwa: „Zatwierdzone przez cesarza herby dziesięciu guberni Królestwa Polskiego cechuje skrajny formalizm i brak poszanowania historycznej, a zatem polskiej symboliki terytorialnej. Pracowicie usunięto z tych herbów wszystkie godła i symbole wiążące się z tradycją Rzeczypospolitej. Jedynie w herbie guberni lubelskiej zachowano dawne polskie herby województwa lubelskiego i ziemi chełmińskiej; baranek w herbie guberni kaliskiej tylko luźno nawiązuje do dawnego herbu ziemi wieluńskiej. Nowo wprowadzone herby guberni zacierają ślady polskości, sztucznie akcentowały zaś współczesny charakter gospodarczy oraz warunki naturalne tych jednostek podziału terytorialnego: więc *plododrodzie* i rzeka (Wisła) – gubernia warszawska; piec hutniczy – gubernia kaliska, statek handlowy – gubernia łomżyńska, trzy wrzeciona tkackie – gubernia piotrkowska; snop pszenicy i młoty – gubernia radomska; jeleń i liście dębowe – gubernia siedlecka; sosna na wzgórzu i dwie rzeki (Niemen i Hańcza) – gubernia suwalska”²². Wygląd tych herbów został upodobniony do innych guberni Cesarstwa. Każdy z nich zwieńczony był koroną cesarską. Na ich bokach występowały złote gałęzie liści dębowych

miejskich, Łódź 2010, s. 114.

¹⁸ S. K. Kuczyński, *Herb miasta Warszawy*, nadb., „Kronika Warszawy” 1970, nr 2, s. 51.

¹⁹ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, s. 77-79.

²⁰ Artykuł o projektach herbów miast z tego okresu w powiatach lipnowskim i włocławskim opublikował P. Bokota, *Projekty herbów miast z lat 1846-1847 i ich źródła na przykładzie ośrodków miejskich powiatów lipnowskiego i włocławskiego*, „Rocznik Muzealny” t. 8, Włocławek 2000, s. 91-116.

²¹ Ibidem, s. 15-16.

²² S. K. Kuczyński, *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918). Materiały sesji naukowej Włocławek 5-6 grudnia 1996 r.*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 20.

przewinięte błękitną wstęgą orderu Św. Andrzeja²³. Te herby znalazły szerokie zastosowanie w praktyce urzędowej. Zgodnie z rozporządzeniem Komitetu Urządzającego 14/26 lutego 1870 r.²⁴ znalazły się na pieczęciach wójtów gmin, sądów gminnych, wiejskich kas pożyczkowych i oszczędnościowych, publikacjach gubernialnych, władz wiejskich (wójta, starosty, sędziego, ławnika, sołtysa). Urzędy państwowe i samorządowe miały obowiązek posługiwania się małym, herbem Cesarstwa z wizerunkiem orła dwugłowego czarnego z tarczą na piersi z wyobrażeniem Św. Jerzego walczącego ze smokiem. Praktycznie doprowadziło to do zaniku herbu Królestwa Polskiego – orła dwugłowego z białym orłem na piersi²⁵. Sfera herbów miast nie została jednak w tym czasie prawnie uregulowana mimo prowadzonych projektowych prac heraldycznych przez Departament Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego Cesarstwa Rosyjskiego²⁶. Okupacyjne władze niemieckie zezwoliły na używanie herbów miejskich w 1915 r.²⁷ W. Bagieński sugerował, że w latach 1811-1915 r. obowiązywał formalny zakaz używania herbów miejskich²⁸. To stwierdzenie nie jest zbyt precyzyjne choćby z tego powodu, że prowadzono prace projektowe w tej sferze, początkowo w Heroldii Królestwa Polskiego, następnie w Departamencie Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego. Nie zostały one jednak uwieńczone wprowadzeniem herbów i ich używaniem przez poszczególne miasta. Taka teza nie jest też zgodna z przywołanymi wcześniej ustaleniami M. Adamczewskiego²⁹. Można uznać, że heraldyka miejska była postrzegana jako mniej ważna od państwowej. By obawiano się także, że może być konkurencyjna wobec niej. Urzędy państwowe i samorządowe w Cesarstwie Rosyjskim miały używać na pieczęciach herbu państwowego³⁰. Zostało to potwierdzone różnymi aktami prawnymi, w tym ukazem cesarskim z 1883 r. i analogiczną ustawą Senatu Rządzącego³¹.

Heraldykę miejską, a zatem obejmującą swoją refleksją znaki miast, uznać należy za jeden z nurtów urzędowej, o ile działalność w dziedzinie tworzenia herbów inicjowana była przez administrację państwową lub samorządową i przez nią wykonywana. Miasto stanowiło jeden z ważnych ośrodków kultury polskiej pomimo silnych tendencji unifikacyjnych i rusyfikacyjnych po 1867 r. Najbardziej intensywny rozwój heraldyki urzędowej następował z reguły w okresie wprowadzania reform ustrojowych.

²³ Ibidem, s. 20.

²⁴ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, 1870, nr 241.

²⁵ S. K. Kuczyński, *Herby urzędowe...*, s. 21.

²⁶ Dowód tych prac – akta Departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego, RGIA, f. 1343, zob. także artykuły S. K. Kuczyńskiego, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66, 1978, s. 191-213, P. Bokoty, *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Archeion” t. 101, 2000, s. 93-106.

²⁷ S. K. Kuczyński, *Herb Warszawy...*, 1970, s. 52.

²⁸ W. Bagieński, *Wstęp*, w: G. Jabłoński, *Dzieje herbu i pieczęci Góry Kalwarii*, Góra Kalwaria 1990, s. 2.

²⁹ M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe...*, s. 114.

³⁰ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 15-16.

³¹ Ibidem, s. 16.

Sieć miejska guberni warszawskiej była największa w Królestwie Polskim, po 1874 r. formalnie general-gubernatorstwie warszawskim. Wynikało to z wielkości tego terytorium. Gubernia warszawska była największa w Królestwie. Jej powierzchnia wynosiła w 1907 r. ok. 824 km²³². Miała położenie centralne i graniczyła z sześcioma innymi: płocką, łomżyńską, siedlecką, radomską, piotrkowską i kaliską. Jej granice sięgały Królestwa Prus, po 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego. W Warszawie znajdowała się siedziba namiestnika Królestwa do 1874 r., następnie generał – gubernatora, gubernatora warszawskiego i naczelnika powiatu warszawskiego. W tym mieście ulokowane zostały urzędy centralne Królestwa a następnie zwierzchnie general-gubernatorstwa. W tym mieście działały instytucje gospodarcze, oświatowe, edukacyjne. Ożywiony był ruch wydawniczy. Warszawę, mimo działań unifikacyjnych i rusyfikacyjnych, uznać należy za istotny ośrodek kultury polskiej drugiej połowy XIX wieku.

Za prekursora badań nad heraldyką miast uznać należy Aleksandra Wejnerta. Jako pierwszy, w artykule *Wiadomość historyczna o herbie miasta Warszawy*³³, dokonał krytycznej analizy źródeł dotyczących wspomnianego znaku. W swoich rozważaniach łączył refleksje z dziedziny sfragistyki i heraldyki analizując także pieczęcie. Wskazał także na ważne zjawisko ustrojowe polegające na tym, że w Rzeczypospolitej herby miejskie nie były zatwierdzane, a tym samym kontrolowane przez władze i administrację królewską. Decyzja o ich kształcie należała do władz miejskich³⁴.

Jednym z istotnych czynników prowadzących do rozwoju badań nad heraldyką miejską stało się porządkowanie sfery herbów miast polskich po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Kluczowe dla niej było rozporządzenie Prezydenta RP z 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach³⁵. Głównym założeniem było usunięcie tych wizerunków i treści, które stanowiły efekty rusyfikacji lub germanizacji. Projekty herbów opiniować miała komisja istniejąca przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a jej celem było szczegółowe badanie każdego projektu i zatwierdzenia go dopiero po odpowiedniej kwerendzie w archiwach państwowych³⁶. Jak ustalił J. Kuligowski w przypadku Mińska (Nowo-mińska, Mińska Mazowieckiego) herb miasta był dziełem komisji heraldycznej MWRiOP. Jej decyzja oparta została na materiałach archiwalnych. Rada miasta jedynie ją zatwierdziła³⁷. W 1938 r. Rada Miasta Warszawy zatwierdziła herb miejski dla stolicy³⁸.

Efektom porządkowania sfery heraldycznej były dwie publikacje Mariana Gumowskiego: *Herby i pieczęcie warszawskie* (1935)³⁹ i *Herby miast województwa warszaw-*

³² J. M. Bazewicz, *Atlas geograficzny illustrowany...*, s. 18, gubernia warszawska 318,18 mil kwadratowych, przelicznik 1 mila kwadratowa - 2,5899 km kwadratowego.

³³ A. Wejnert, *Wiadomość historyczna o herbie miasta Warszawy*, Warszawa 1848.

³⁴ A. Ibidem, s. 28.

³⁵ „Dziennik Ustaw RP” 1927, nr 115, poz. 980, tamże, 1930, nr 80, poz. 629, komentarz zob. J. Kuligowski, *Mińskie spotkania z historią. O pomnikach, patronie i herbie w 600-lecie lokacji miasta i erygowania parafii ze zdjęciami Rafała Szczepankowskiego*, Mińsk Mazowiecki 2023, s. 183.

³⁶ J. Kuligowski, *Mińskie spotkania...*, s. 185-186.

³⁷ Ibidem, s. 186-287.

³⁸ S. K. Kuczyński, *Herb Warszawy...*, 1970, s. 55.

³⁹ M. Gumowski, *Herby i pieczęcie warszawskie*, Warszawa 1935.

skiego (1938)⁴⁰. W drugiej z nich zawarta została prezentacja herbów miast Królestwa Polskiego guberni warszawskiej. Objęła ona sieć istniejącą przed 1870 rokiem. Zawarte w niej wiadomości dotyczyły także miast, które utraciły prawa miejskie w 1870 r. Omawiając problematykę heraldyczną autor dążył do podania wiadomości służących rekonstrukcji „nieskażonego jeszcze herbu pierwotnego”⁴¹. Oznaczało to, że skonstruował program studiowania najstarszych źródeł dotyczących herbu. Szczególnie nieufnie traktował dziewiętnastowieczne działania zmierzające do uregulowania statusów herbów miast Królestwa prowadzone w 1847 r. i udokumentowane aktami przechowywanymi w Heroldii Królestwa Polskiego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Zostały one spalone w 1944 r. w wyniku podpalenia tego Archiwum. M. Gumowski oceniał, że zaprojektowane wówczas herby były tworem fantazji Kazimierza Stronczyńskiego. Przeciwno wprowadzaniu ich do obiegu urzędowego w niepodległej Polsce po 1918 r., przemawiał też fakt, że nie zostały zatwierdzone urzędowo i nie miały mocy prawnej⁴². Nie wymagały zatem prawnych procedur unieważniających. Uważał, że w ramach prac nad porządkowaniem heraldyki miejskiej należy wykorzystywać źródła starsze, raczej pochodzące sprzed 1795 r. W tradycji herbowej Rzeczypospolitej poszukiwał źródeł znaku nieskażonego. W publikacji M. Gumowskiego widoczna była zatem idea oczyszczenia heraldyki miejskiej z wszelkich naltów, wpływów heraldyk obcych, w przypadku guberni warszawskiej – rosyjskich. Omawiana publikacja charakteryzowała się jednak brakiem aparatu krytycznego, w tym brakiem przypisów i odesłania do konkretnych źródeł oraz wskazania miejsc ich przechowywania. Autor poinformował, w jakich zbiorach prowadził kwerendy. Były to zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Skarbowe a także Muzeum Czapskich i Muzeum Miasta Torunia⁴³. W publikacji omówione zostały herby następujących miast: Bielawy/ Bielawa, Błonia, Bolimowa, Brześcia Kujawskiego, Cegłowa, Chodcza, Czerska, Czerwińska, Dąbrowic, Dobrego (Dobre), Gąbina, Góry Kalwarii, Gostynina, Goszczyna, Grodziska, Grójca, Iłowa, Jadowa, Kałuszyna, Karczewa, Kiernozi, Kołbieli, Kowala, Krośniewic, Kutna, Łatowicza, Lubienia Kujawskiego, Lubrańca, Łąkoszyna, Łowicza, Mińska Mazowieckiego, Mogielnicy (Mogilnica), Mszczonowa, Nadarzyna, Nasielska, Nieszawy, Nowego Dworu Mazowieckiego, Okuniewa, Osiecin, Osmolina, Otwocka, Piaseczna, Piotrkowa Kujawskiego, Płońska, Przedecza, Przybyszewa, Pułtуска, Raciążka, Radziejowa, Radzymina, Siennicy, Skierniewic, Służewa, Soboty, Sochaczewa, Stanisławowa, Tarczyna, Warki, Wiskitek, Włocławka, Zakroczymia, Żychlina⁴⁴. W tej publikacji znalazły się opisy herbów dużej grupy miast. Zawarte w nich zostały także informacje o źródłach wiedzy o nich, m.in. pieczęciach.

⁴⁰ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938.

⁴¹ Ibidem, s. 3.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem., s. 4, 6-7, 9-10, 10-12, 12-13, 14-15, 16, 17, 19-20, 20-21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32-33, 34, 36-37, 37-38, 39-41, 42-43, 44-49, 50, 53-54, 55-57, 58-60, 61-62.

Kolejnym autorem zajmującym się problematyką herbową był Antoni Chomicki. W 1939 r. opublikował *Herby miast i ziem polskich*⁴⁵. Publikacja dotyczyła także miast, które przed 1915 r. znajdowały się w guberni warszawskiej. Podano w niej syntetyczne informacje o herbach. Brakowało wizerunków.

W Polsce Ludowej sprawy herbów nie doczekały się formalnej regulacji. Administracja państwa realnego socjalizmu traktowała je jako przeżytki feudalizmu. W 1978 r. ukazała się ustawa o odznakach i mundurach. W niej znalazły odzwierciedlenie kwestie herbowe⁴⁶. Niezbyt przychylna postawa administracji Polski Ludowej wobec herbów nie zamykała drogi badaniom historycznym. Badania nad heraldyką miejską prowadził Marian Gumowski, następnie dołączył do niego Stefan K. Kuczyński. W publikacji *Herby miast polskich*⁴⁷ pierwszy z wymienionych autorów dążył do stworzenia syntezy wiadomości z heraldyki miejskiej. Choć praca ta nie jest wolna od błędów⁴⁸ zawiera wskazanie na szereg problemów wiążących się z heraldyką miejską. Za takie uznać należy problemy tworzenia i ustalania nowych wersji herbów w praktyce społecznej, zwłaszcza ich podstaw źródłowych i prawnych⁴⁹. Duża część wywodów M. Gumowskiego dotyczyła motywów ikonograficznych występujących w wyobrażeniach herbowych. Wskazywał na ich różnorodność. Spotkać w nich można architekturę miejską, patronów miast, królów, książąt, biskupów, rycerzy, formy aktywności miejskiej⁵⁰. Wskazał także na niemożność stworzenia idealnej, precyzyjnej klasyfikacji wątków. W przypadku architektury miejskiej można wskazać na wieże, bramy, baszty, zamki, kościoły, mury forteczne i inne⁵¹. Występowali na nich także święci patroni miast oraz inne motywy religijne np. baranek boży⁵². Na herbach pojawiały się wizerunki królów, książąt, biskupów⁵³, godła rycerzy założycieli lub właścicieli miast⁵⁴. W omawianej publikacji znalazły się wizerunki następujących herbów miast z terenu b. guberni warszawskiej: Błonia, Brześcia Kujawskiego, Chodczu, Czerska, Czerwińska, Dobrej (Dobrego), Gąbina, Góry Kalwarii, Gostynian, Grodziska, Grójca, Kałuszyna, Kowala, Krośniewic, Kutna, Lubienia Kujawskiego, Lubrańca, Łowicza, Mińska Mazowieckiego, Mogielnicy, Mszczonowa, Nasielska, Nieśawy, Nowego Dworu Mazowieckiego, Otwocka, Piaseczna, Płońska, Przedecz, Raciąż, Radzymina, Skierniewic, Sochaczewa, Warki, Warszawy, Włocławka, Wyszkowa, Zakroczymia, Żychlina⁵⁵. Na wizerunkach herbowych występowały różne motywy.

⁴⁵ A. Chomicki, *Herby miast i ziem polskich*, Warszawa 1939.

⁴⁶ J. Kuligowski, *Mińskie spotkania...*, s. 189, „Dziennik Ustaw” 1978, nr 31, poz. 130, tamże, 1990, nr 16, poz. 95.

⁴⁷ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

⁴⁸ M.in. autor nie znał prawidłowych nazw instytucji Królestwa, np. Rada Administracyjna występowała pod nazwą Komitet Administracyjny, zob. M. Gumowski, *Herby...*, s. 15, jego wiedza o zasobie Archiwum Akt Dawnych nie była precyzyjna zob. M. Gumowski, *Herby...*, s. 61, 65.

⁴⁹ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, s. 73-86.

⁵⁰ Ibidem, s. 29.

⁵¹ Ibidem, s. 29

⁵² Ibidem, s. 35-36, 39.

⁵³ Ibidem, s. 43-46.

⁵⁴ Ibidem, s. 47.

⁵⁵ Ibidem., s. 134, 140, 148, 156, 160, 156, 160, 168, 176, 177, 180, 192, 206, 211, 214, 221, 223, 229,

Wśród nich architektoniczne, m.in. brama forteczna o trzech basztach w herbie Brześcia Kujawskiego⁵⁶, dwie stojące baszty w herbie Czerska⁵⁷, brama forteczna o trzech basztach w herbie Gostynina⁵⁸, baszta forteczna w herbie Mszczonowa⁵⁹, baszta o szerokiej bramie i spiczastym dachu w herbie Gąbina⁶⁰. Widoczne były także wizerunki świętych patronów miejskich, m.in. biskupa Stanisława i św. Piotra w herbie Brześcia Kujawskiego⁶¹. Pojawiły się motywy roślinne i zwierzęce. Występowały herby szlacheckie, najczęściej właścicieli miasta, m.in. motyw herbu rodowego szlacheckiego Prawdzic w herbie miejskim Nasielska⁶².

Duże znaczenie dla heraldyki miejskiej miały wydawnictwa związane z obchodami tysiąclecia Państwa Polskiego. Były to *Miasta polskie w tysiącleciu*⁶³ i *Polskie herby miejskie*⁶⁴. Ukazywały one bogactwo dziedzictwa kulturowego zawartego w tych znakach. Dokumentowały tradycję posiadania herbu i jego społeczne role.

S. K. Kuczyński opublikował w latach 70. XX wieku wyniki swoich badań nad herbami Warszawy i Pułtuska⁶⁵. W rozważaniach poświęconych herbowi miasta stołecznego wskazywał, że interesował on wiele pokoleń historyków, historyków literatury pragnących zgłębić jego genezę oraz ustalić symbolikę związaną z postacią syreny. Najbardziej obszerne wiadomości dotyczące genezy herbu, zmian wizerunku zostały zawarte w popularnej monografii *Herb Warszawy* jego autorstwa. S. K. Kuczyński odwoływał się do znanych przekazów źródłowych oraz przedstawił ewolucję wizerunku od „dziwożony” do „Syreny”. Motyw syreny występował w wielu dziełach i gatunkach literackich w różnych epokach historycznych. To sprawia trudności w precyzyjnym wskazaniu, z jakiego dzieła, źródła został zapożyczony.

Problematyka historii herbu występowała w monografiach o dziejach miast. Na początku lat siedemdziesiątych w publikacji poświęconej dziejom Brześcia Kujawskiego, Agnieszka Kowalewska przedstawiła krótką historię herbu tego miasta wzorowanego na wizerunkach pieczęci Krakowa i Poznania. Wskazała na zmiany w nim zachodzące, zwłaszcza brak od XVI wieku wizerunków patronów miasta⁶⁶. Jednym z ośrodków badania historii miast było seminarium Stanisława Herbsta (1907-1973), historyka zajmującego się tą problematyką prowadzone w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Świadectwem tego jest publikacja dziejów Stanisławowa

237 239, 242, 244, 246, 251, 251, 263, 266, 270, 276, 280, 283, 284, 298, 302, 334, 341, 347, 349, 360.

⁵⁶ Ibidem, s. 140.

⁵⁷ Ibidem., s. 146.

⁵⁸ Ibidem, s. 176.

⁵⁹ Ibidem, s. 242.

⁶⁰ Ibidem, s. 168.

⁶¹ Ibidem, s. 140.

⁶² Ibidem, s. 244.

⁶³ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. K. Siuchniński, Wrocław 1965, t. 2, red. K. Siuchniński, Wrocław 1967.

⁶⁴ *Polskie herby miejskie*, oprac. graficzne R. Sidorowski, red. T. Szczuchura, Warszawa 1963.

⁶⁵ S. K. Kuczyński, *Herb Warszawy*, Warszawa 1977, tenże, *Herb Pułtuska*, Warszawa 1975.

⁶⁶ A. Kowalewska, *Zarys historyczny do 1793 roku*, w: *Monografia Brześcia Kujawskiego. Praca zbiorowa*, red. B. Głębowicz, Włocławek 1970, s. 54-55.

autorstwa Jolanty Twarowskiej w „Roczniku Mazowieckim” (1976)⁶⁷. W rozprawie poświęciła nieco uwagi herbowi miasta przedstawiającego św. Stanisława w stroju pontyfikalnym z pastorałem w dłoni i klęczącym Piotrowiną. Wskazała także, że to przedstawienie zostało usunięte z wizerunku w projekcie herbu z 1847 r. Informacje swoje czerpała jednak z publikacji M. Gumowskiego⁶⁸. Zamieściła też wizerunek herbu.

W latach 70. i 80. XX wieku Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych prowadził serię badań nad historią miast Mazowsza⁶⁹. Przyczyniły się one do popularyzacji tej problematyki i zainteresowań różnymi aspektami życia i wspólnoty miejskiej. W zbiorowej monografii poświęconej historii Łowicza Zbigniew Morawski przedstawił krótko dzieje herbu tego miasta i możliwości jego interpretacji. Wyróżniał się on ciekawym motywem zwierzęcym – dwóch pelikanów odwróconych grzbietami o wyciągniętych szyjach i dziobach skierowanym ku piersiom. Pomiędzy nimi znajdował się pęk kwiatów, zamieniony następnie w trzy kwiaty na wspólnej łodydze. Symbolizować one mogły zarówno dwie gminy tworzące miasto, jak i nawiązywać do stylizacji herbu Bogoria Jarosława ze Skotnik a także dwa kościoły – walczący i triumfujący⁷⁰. Autor wskazywał na zjawisko trudności interpretacyjnych towarzyszące analizom tego typu źródeł.

W latach 70. XX wieku S.K. Kuczyński dokonał istotnego odkrycia źródłowego w zasobie ówczesnego Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego w Leningradzie, obecnie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu. W zespole Departament Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego (Правительствующий Сенат Департамент Герольдии) f.1343 odnalazł materiały dotyczące prób ustanowienia nowych herbów miast Królestwa Polskiego podejmowanych w latach 1867-1876 i 1892-1896. Wyniki swojej kwerendy opublikował w obszernym artykule zawierającym opisy zawartości poszczególnych jednostek archiwalnych⁷¹. Z jego ustaleń wynikało, że materiały dotyczące herbów miast guberni warszawskiej znalazły się w trzech jednostkach z tego zespołu – 326, 327 i 328⁷². Artykuł stanowił zachętę do prowadzenia dalszych badań. Nie zostały one jednak podjęte na szerszą skalę. Jednym z powodów była zapewne niewielka możliwość uzyskania dostępu do archiwów radzieckich. Rozważania i opisy S.K. Kuczyńskiego były często cytowane w pracach dotyczących heraldyki miejskiej. Ich odkrycie i publikacja wzbogaciły wiedzę o rosyjskich pracach projektowych w dziedzinie heraldyki miejskiej. W jednostce 326 zawarte były m.in. materiały do herbów Mińska i Góry Kalwarii, w jednostce 327 do herbu Warszawy, a w 328 25 projektów herbów miast

⁶⁷ J. Twarowska, *Stanisławów. Z dziejów rozkwitu i upadku miasta*, „Rocznik Mazowiecki” t. 6, 1976, s. 221-264.

⁶⁸ J. Twarowska, *Stanisławów...*, s. 231, publikacja M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, 1938.

⁶⁹ M.in. *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, praca zbiorowa, red. S. Pazyra, Warszawa 1970, *Wiskitki*, praca zbiorowa, red. W. Pałucki, Warszawa 1977.

⁷⁰ Z. Morawski, *Łowicz średniowieczny*, w: *Łowicz: dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1988, s. 46-47.

⁷¹ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66, 1978, s. 191-213.

⁷² Ibidem, s. 204-205.

guberni warszawskiej oraz materiały źródłowe do herbów Warki, Karczewa, Lato-wicz, Czerska, Radzymina, Mogielnicy, Wiskitek, Grójca, Przybyszewa, Skierniewic, Kutna i Dąbrowicy⁷³. Do rezultatów jego kwerend z 1974 r. powrócił Piotr Bokota w 1997 r. W efekcie przeprowadzonych przez niego poszukiwań odnalezione zostały także projekty herbów miast guberni siedleckiej, do których S. K. Kuczyński nie miał dostępu⁷⁴. Umożliwiło to stworzenie pełniejszego spojrzenia na akcję projektowania herbów miejskich w latach 1868-1876 prowadzoną w Departamencie Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego⁷⁵.

Na jednym z sympozjów XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu w 1984 r. omawiane były także sprawy heraldyki, jej roli wśród innych nauk historycznych, przedmiotu zainteresowania i metod badawczych. W trakcie sympozjum poświęconego tym zagadnieniom prof. Marian Haisig wygłosił referat „Heraldyka miast polskich. Stan badań i postulaty badawcze”. Jest on znany ze streszczenia opublikowanego przez S. K. Kuczyńskiego. Wskazał w nim na czynniki kształtujące wybór znaku miejskiego. Były to: „topografia terenu, struktura zawodo-wa mieszkańców, nazwa miasta”, oraz „świat roślinny i zwierzęcy”, czy też czynniki kształtujące rozwój ekonomiczny, społeczny, polityczny⁷⁶. Wskazał także na zmien-ność wizerunku herbu i jego symboliki. Podkreślił konieczność badań monograficz-nych i tworzenia syntez ujmujących węzłowe problemy badawcze⁷⁷. W czasie dyskusji podkreślono występowanie stereotypów w heraldyce miejskiej. Polegało na częstym występowaniu elementów architektury miasta – murów, baszt, bram⁷⁸. W trakcie dyskusji wskazano również na zainteresowanie problemami heraldyki i tendencje do tworzenia herbów przez różne instytucje. Podkreślono, że praktyka w tej dziedzinie powinna być zgodna z zasadami sztuki heraldycznej. Pojawił się postulat powołania komisji rządowej czuwającej nad prawidłowością tworzenia herbów⁷⁹.

Problematyka heraldyczna w od początku lat sześćdziesiątych do końca osiemdziesiątych przybierała różne formy publikacji – narracji historiograficznej, od syntez poprzez monografie do artykułów – studiów heraldycznych oraz wzmianek w historii miast.

W latach 1989-1990 zapoczątkowany został proces budowy demokratycznego państwa prawa, i tym samym restytucji samorządu opartego na wzorach państw liberalnych. W 1999 r. ukazała się publikacja, która poświęcona została heraldy-ce miejskiej XIX wieku. Została zatytułowana *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*⁸⁰. Omówione w niej zostały następujące zagadnienia: herby urzędowe na

⁷³ Ibidem, s. 204-206, 209-211.

⁷⁴ P. Bokota, *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwo-wego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Archeion” t. 101, 2000, s. 93-106.

⁷⁵ Ibidem, s. 95-96.

⁷⁶ S. K. Kuczyński, *Herby w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej*, w: *Pamiętniki XIII Po-wszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Poznań 6-9 września 1984 roku, cz. II. Sprawozdania z sympozjów*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988, s. 163 – omówienie referatu M. Haisiga.

⁷⁷ Ibidem, s. 164.

⁷⁸ Ibidem, s. 169.

⁷⁹ Ibidem, s. 170.

⁸⁰ *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Wrocław 1999.

ziemiach polskich w okresie porozbiorowym, samorząd miejski w tym czasie, heraldyka miejska we wszystkich trzech zaborach, w tym m.in. herby poszczególnych miast, symbolika herbowa. Sesja poświęcona heraldyce i powstała w jej wyniku publikacja w dużym stopniu stanowiła efekt dorobku naukowego S.K. Kuczyńskiego i jego odkryć źródłowych. Inspirowały ją także tendencje odradzania się samorządu miejskiego i podejmowania z jego inicjatywy badań nad historią lokalną, w tym miejską. Problematyki heraldyki Królestwa Polskiego dotyczy artykuły Stefana S. Kuczyńskiego, Piotra Bokoty, Marka Adamczewskiego, Krzysztofa Dorcza oraz komunikaty Zbigniewa Szczerbika i Waldemara R. Bročka. S.K. Kuczyński w rozważaniach zatytułowanych *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym*⁸¹ wskazał na ogólne czynniki kształtujące heraldykę ziem polskich w tym czasie. W przypadku Królestwa wskazał na dominującą tendencję rusyfikacji. Omówił próby urzędowego kształtowania herbów w odniesieniu do pięciu guberni Królestwa w 1845 r. i dziesięciu guberni w 1867 r. Rezultatem tej działalności były przede wszystkim herby dziesięciu guberni zatwierdzone przez cara w 1869 r. Wskazał na podjętą próbę zaprojektowania herbów miejskich. Podstawą jego rozważań były akta Departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym wcześniej noszącym nazwę Centralne Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne. Herby guberni z 1869 r. stanowiły dla niego przejaw obcego projektu heraldycznego realizowanego w kraju podporządkowanym Rosji⁸². Piotr Bokota w artykule *Herby miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów (1793-1918)*⁸³ omówił czynniki kształtujące herby wymienionego regionu. Wskazał w nim na zaprojektowanie 113 herbów dla miast Królestwa w okresie 1869-1876 podkreślając, że usuwano z nich wszystkie elementy świadczące o odrębności kulturowej⁸⁴. Można zatem uznać, że był to projekt służący ideom unifikacyjnym. P. Bokota podkreślił, że te działania nie przyniosły realnych efektów gdyż herby nie zostały zatwierdzone przez cara. Wskazał także na szeroką kwerendę, jaką przeprowadziła Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych odnoszącą się do herbów i pieczęci miast Królestwa zanim części z nich odebrano prawa miejskie⁸⁵. Omówił także kolejną akcję rusyfikacyjną herbów miejskich przeprowadzoną w okresie 1894-1905, która także nie przyniosła projektowanych skutków prawnych⁸⁶. Swoje tezy oparł na wspomnianych wcześniej materiałach Departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego Rządzącego Senatu. Wskazać należy, iż autor dokonał uporządkowania chronologicznego kolejnych inicjatyw administracji carskiej w dziedzinie rusyfikacji i unifikacji heraldyki miejskiej z uwzględnieniem procesów w heraldyce urzędowej. Marek Adamczewski w artykule *Miejsce Albumu herbów Królestwa Polskiego z 1847 r. w polskiej heraldyce miej-*

⁸¹ S. K. Kuczyński, *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 9-30.

⁸² S. K. Kuczyński, *Herby urzędowe...*, s. 17-22.

⁸³ P. Bokota, *Herby miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów (1793-1918)*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 93-108.

⁸⁴ Ibidem, s. 103.

⁸⁵ Ibidem, s. 103.

⁸⁶ Ibidem, s. 104.

skiej⁸⁷ omówił to źródło dążąc do ukazania „najciekawszych przykładów” tworzenia różnych herbów⁸⁸.

Artykuł Krzysztofa Dorcza oraz komunikaty Zbigniewa Szczerbika i Waldemara R. Broćka dotyczyły herbów poszczególnych miast Królestwa - Końskich⁸⁹, Ostrowca Świętokrzyskiego⁹⁰ i Praszki⁹¹. W. R. Brociek opisał także źródła do historii herbu Ostrowca Świętokrzyskiego przechowywane w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w tym mieście, głównie pieczęcie⁹². Ten ostatni artykuł wskazywał na różnorodność bazy źródłowej mogącej stanowić podstawę rozważań heraldycznych.

P. Bokota zaprezentował, przy okazji charakterystyki odkrytych przez niego w zasobie RGIA w Sankt Petersburgu herbów miast guberni siedleckiej, podstawowe informacje dotyczące projektowania herbów miast Królestwa w latach 1868-1876. Wskazał, że stanowiło ono wynik kwerend urzędowych prowadzonych przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i realizację polecenia Aleksandra II z 23 czerwca 1858. W dużym zakresie opierano się na projektach z 1847 r. (48,2%). Projekty nowe stanowiły 14,3%. Wykonano 25 projektów dla miast guberni warszawskiej⁹³. Na podstawie akt Departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego wskazać można, że wykonano projekty herbów dla następujących miast: Warszawa (1873-1875), Włocławek (1868), Błonie (1868), Gostynin (1868), Gąbin (1868), Grójec (1868), Grodzisk (1868), Radzymin (1868), Mszczonów (1868), Kałuszyn (1869), Skierniewice (1869), Służew (Służewo) (1869), Kutno (1869), Radziejów (1869), Sochaczew (1869), Góra Kalwaria (1869), Mińsk (1869), Krośniewice (1870), Łowicz (1870), Nieszawa (1876), Warka (1876), Brześć (1876), Nowy Dwór (1876), Lubraniec (1876), Stanisławów (1876). Każdy z projektów został poprzedzony notatką (zapiską) zawierającą informacje o źródłach stanowiących podstawę tworzenia herbu oraz jego opisem. Na wspomnianej liście znalazły się zarówno miasta powiatowe, jak i te, które takiego statusu nie posiadały oraz te, które w 1870 r. utraciły prawa miejskie, np. Służewo, Krośniewice, Lubraniec, Stanisławów. Wskazuje to, że status miasta nie był istotny dla tworzenia projektu herbu. Na trzynastu, spośród wspomnianych dwudziestu pięciu projektów herbów, występował motyw architektury miejskiej. Zostały zaprojektowane zgodnie z rosyjskim systemem heraldycznym autorstwa

⁸⁷ M. Adamczewski, *Miejsce Albumu herbów Królestwa Polskiego z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

⁸⁸ Ibidem, s. 109.

⁸⁹ K. Dorcz, *Herb miasta Końskie w okresie zaborów (1795-1918)*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 161-176, K. Dorcz jest także autorem tekstów o herbie Izbicy Kujawskiej przed 1866 należącej do guberni warszawskiej zob. *Izbica Kujawska i herb miasta, Końskie 1994, Dawne pieczęcie miejskie Izbicy na Kujawach (do 1816 roku) – stan badań*, „Polonia Maior Orientalis” t. 11, 2024.

⁹⁰ W. R. Brociek, *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 189-198.

⁹¹ Z. Szczerbik, *Herb miasta Praszki*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 199-204.

⁹² W. R. Brociek, *Źródła do heraldyki miejskiej w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 205-210.

⁹³ P. Bokota, *Materiały...*, s. 94-97.

Bernharda Koehne. Na wszystkich występuje corona muralis (korona z motywem fortecznym) o trzech blankach srebrna lub czerwona w zależności od kategorii miasta⁹⁴, jako ozdoba po dwóch stronach tarczy występowała kompozycja ze złotych kłosów ze wstęgą aleksandryjską przewidziana dla miast położonych na terenach, na których dominowało rolnictwo⁹⁵, wyjątek stanowił herb Warszawy zaprojektowany dla siedziby stolicy guberni (miasta gubernialnego) z koroną cesarską oraz herb guberni warszawskiej⁹⁶. Wspomniany projekt herbu tego miasta można określić mianem zrusyfikowanego poprzez umieszczenie na nim korony cesarskiej. Artur Górak przybliżył postać Bernharda Carla von Koehne, dyrektora Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego, autora systemu heraldycznego Cesarstwa Rosyjskiego próbującego zastosować go do miast Królestwa Polskiego, autora projektów herbów⁹⁷. Ten autor ustalił także, że namiestnik Królestwa Polskiego w okresie 1864-1874, Fiodor Berg, był sceptycznie nastawiony wobec idei prowadzenia kwerend heraldycznych w miastach Królestwa oraz próby uporządkowania ich herbów. Powoływał się przy tym na trudności związane z herbem Warszawy⁹⁸. Niezatwierdzone herby miast guberni warszawskiej zostały opublikowane w Moskwie w 1999 r. W wydawnictwie zawarto jedynie wizerunek tarczy. Zabrakło w nich korony oraz motywu kompozycji z kłosów i wstęgi⁹⁹.

Po 1990 r. podejmowano liczne badania monograficzne nad herbami miejskimi, w tym także miast znajdujących się w l. 1867-1915 r. w guberni warszawskiej. Jedno z pierwszych takich studiów dotyczyło Góry Kalwarii. Grzegorz Jabłoński w studium *Dzieje herbu i pieczęci Góry Kalwarii*¹⁰⁰ zaprezentował problemy związane z wizerunkami herbu i pieczęci tego miasta. Znalazły się w nim zagadnienia podstaw źródłowych rekonstrukcji oparte na analizie zachowanych źródeł pisanych i ikonograficznych, projekcje/przedstawienia, miejsca ich występowania, związki z charakterem miasta oraz analiza krytyczna herbu używanego w l. 1918-1990. Studium kończyło się propozycją nowego wizerunku herbu opartego na analizach historycznych. Stanowić miało materiał przedstawiony Radzie Miasta przed jej rozważaniami o herbie. Autor wskazywał także na konieczność stosowania zasad heraldyki teoretycznej przy ustanawianiu nowej wersji herbu.¹⁰¹ Zarys historii herbu miasta Piaseczna został zaprezentowany przez Ewę i Włodzimierza Bagińskich w szkicach poświęconych

⁹⁴ A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehne'go w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” seria nowa, t. 18/19, s. 245, o motywie corona muralis w herbach miast Królestwa Pruskiego zob. A. Gut, *Korona murowana w herbach miast Królestwa Pruskiego w świetle urzędowych przepisów heraldycznych (do 1918 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” N.s. t. 20, 21, s. 93-109.

⁹⁵ A. Górak, *System heraldyczny...*, s. 246.

⁹⁶ RGIA, Departament Heroldii Wydziału Heraldycznego Senatu Rządzącego, f. 1343, op. 15, sygn. 328, dla Warszawy także sygn. 327.

⁹⁷ A. Górak, *System heraldyczny...*, s. 237-256.

⁹⁸ A. Górak, *System heraldyczny...*, s. 240-241.

⁹⁹ *Gerby gorodov, gubernij, oblastej i posadov Rossijskoj Imperii 1649-1917*, sost. A. V. Kudin, A. Ł. Cehanovič, Moskwa 1999, s. 427-525.

¹⁰⁰ G. Jabłoński, *Dzieje herbu i pieczęci Góry Kalwarii*, Góra Kalwaria 1990.

¹⁰¹ Ibidem, s. 17.

jego dziejom¹⁰². Autorzy wskazali na jego źródło za które uznano dokumenty z 1754 i 1741 r.¹⁰³

P. Bokota zaprezentował historię herbów Raciążka, Radziejowa, Służewa i Nieszawy¹⁰⁴. Jan Józefcki krótko przedstawił historię herbu Mszczonowa, zwłaszcza w XIX wieku¹⁰⁵. Gruntownych studiów, w postaci artykułów i rozdziałów w monografii historii miasta, doczekały się herby Włocławka¹⁰⁶, Zakroczymia¹⁰⁷ i Kutna¹⁰⁸. Marek Adamczewski zaprezentował problem ewolucji herbu i pieczęci Kutna i istotnych zmian w jego ikonografii, m.in. zamianę dzika we lwa, odstępianie od postaci Św. Wawrzyńca. Władysław Kubiak przedstawił w historii Lubrańca dzieje herbu tego miasta opierając się na ustaleniach i interpretacji M. Adamczewskiego¹⁰⁹. Historia herbu Gostynina zawarta została w zbiorowej historii miasta. Barbara Konarska – Pabiniak ukazała ewolucję jego herbu opierając ją na bogatym materiale źródłowym i ilustracyjnym¹¹⁰. Rozważania o herbie Mińska Mazowieckiego zawarte zostały w monografii Janusza Kuligowskiego poświęconej historii miasta¹¹¹. Przedmiotem rozważań Romana Skwary stały się związki herbu miasta Karczew z herbem jego właścicieli Bielińskich herbu Junosza. Stał się nim w 1768 r. a wcześniej taką rolę pełnił herb Karczewskich - Jasieńczyk¹¹². S. K. Kuczyński kontynuował rozważania, w formie popularnej, problematyki dotyczącej herbu Warszawy, zwłaszcza genezy postaci Syreny, wizerunku trudnego do interpretacji o niejasnym i ciągle dyskutowanym rodowodzie kulturowym¹¹³. Przypuszczać można jedynie, że członkowie rady miejskiej decydujący o tym znaku, znali i czytali dzieła literatury starożytnej i one to zainspirowały ich do takiego wyboru. Rozważania S. Kuczyńskiego w dużym stopniu oparte zostały o dotychczasowy dorobek historiograficzny, w tym jego własne publikacje.

¹⁰² E. i W. Bagieński, *Szkice z dziejów miasta Piaseczna*, Piaseczno 2001, s. 2-4.

¹⁰³ Ibidem, s. 2, 4.

¹⁰⁴ P. Bokota, *W sprawie herbu Raciążka*, „Stanica. Gazeta Gminy Raciążek” nr 3, 1998, P. Bokota, *Heraldyka radziejowska*, w: *Radziejów poprzez stulecia: materiały sesji naukowej „Radziejów poprzez stulecia – w 750 lecie nadania praw miejskich dla Radziejowa” zorganizowanej 11 maja 2022 r.*, red. D. Karczewski, Włocławek 2002, P. Bokota, *Pieczęcie i herby Służewa*, „Ziemia Kujawska” t. 18, 2005, s. 177-189, tenże, *Pieczęcie i herb Nieszawy*, „Ziemia Kujawska” t. 22, 2009, s. 21-38.

¹⁰⁵ J. Józefcki, *Mszczonów. Dzieje miasta 1245-1989*, [2000], s. 64.

¹⁰⁶ P. Bokota, *Historia herbu Włocławka*, Włocławek 1992, P. Bokota, *Herb i pieczęcie miasta Włocławka w okresie zaborów (1793-1918)*, „Rocznik Muzealny” t. 6, Włocławek 1996, s. 27-40, P. Bokota, *Herb i pieczęcie miasta*, w: *Włocławek: dzieje miasta*, t. 1, *Od początków do 1918 r.*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, P. Bokota, *Symbol miasta Włocławka: o pieczęciach, barwach, atrybutach władz i hejnale*, Włocławek 2001.

¹⁰⁷ *Herb miasta i gminy Zakroczym*, oprac. K. Szczepatko, Zakroczym 2010.

¹⁰⁸ M. Adamczewski, *Pieczęcie i herby Kutna*, w: *Kutno poprzez wieki*, t. 1, red. J. Szymczak, Kutno – Łódź 2011, s. 21-46.

¹⁰⁹ W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 64-70, szczególnie s. 67.

¹¹⁰ B. Konarska – Pabiniak, *Herb miasta Gostynina. Geneza i symbolika*, w: *Dzieje Gostynina od XI do XXI wieku*, red. B. Konarska-Pabiniak, Gostynin 2010, s. 19-30.

¹¹¹ J. Kuligowski, *Mińskie spotkania z historią. O pomnikach, patronie i herbie w 600 – lecie lokacji miasta i erygowania parafii*, Mińsk Mazowiecki 2023, s. 182-192.

¹¹² R. Skwara, *Pod rządami marszałków (1663-1805)*, w: *Karczew. Dzieje miasta i okolic*, praca zbiorowa, red. L. Podhorodecki, Karczew 1998, s. 56-57.

¹¹³ S. K. Kuczyński, *Syrena warszawska*, Warszawa 1991.

Generalnie zaobserwować można także grupę monografii historii miast, w których nie występowała problematyka heraldyczna¹¹⁴. Autorzy stawiali sobie inne cele naukowe niż prezentację problematyki herbowej.

Za istotną z punktu widzenia heraldyki miejskiej uznać należy publikację M. Adamczewskiego poświęconą miastom wielkopolskim¹¹⁵. Wyróżnić w niej należy podjętą próbę uporządkowania i rozwoju terminologii tej dziedziny wiedzy a także stworzenie katalogu źródeł przydatnych dla badań w tym zakresie oraz opis elementów tarczy i barwy tego typu herbów¹¹⁶. Autor podjął także próbę stworzenia nowej klasyfikacji wątków/figur heraldycznych¹¹⁷. Wskazać należy także na wiadomości dotyczące heraldyki miast guberni warszawskiej zawarte w wymienionej publikacji w katalogu pieczęci i herbów miast do końca XVIII wieku. Dotyczyły one następujących miast: Bielawy, Brześcia Kujawskiego, Chodcza, Dąbrowic, Dobrej, Kowala, Krośniewic, Lubienia, Lubrańca, Przedcza, Raciążka, Radziejowa, Soboty, Włocławka¹¹⁸.

Podobnie za istotne z punktu widzenia wiedzy heraldycznej uznać należy rozważania M. Adamczewskiego poświęcone sfragistyce urzędowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz kwerendom sfragistyczno-heraldycznym prowadzonym przez urzędy Królestwa w latach 1846-1904¹¹⁹. Stanowią one mogą inspirację do dalszych poszukiwań w tej dziedzinie. Refleksje M. Adamczewskiego uświadamiają także znaczące różnice w zakresie społecznego oddziaływania pomiędzy pieczęcią a herbem. Ta pierwsza ma bardzo często związek ze sprawowanym urzędem. Użycie pieczęci to codzienna czynność w tych instytucjach. Herby mają znaczenie szersze. Kierowane są do dużych grup społecznych. Stanowią istotny element komunikacji wewnątrz wspólnot lokalnych, ogólnopaństwowych i ogólnonarodowych. Inne są zatem także społeczne role sfragistyki i heraldyki.

Piotr Goldyn w swoim studium monograficznym poświęconym symbolice religijnej i kościelnej występującej w herbach miejskich do końca XX wieku w znaczący sposób rozszerzył i wzbogacił problemy interpretacji ikonografii wspomnianych materiałów¹²⁰. Wymienione wcześniej publikacje rozszerzyły metodologię badań oraz inspirowały do tworzenia nowych projektów badawczych.

¹¹⁴ M. in. *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej. Studia i materiały*, red. S. Russocki, Warszawa 1970, *Dzieje Warki 1321-1971. Studia i materiały. Praca zbiorowa*, Warszawa 1975, *Dzieje Radziejowa Kujawskiego, praca zbiorowa*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982, *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1989, *Dzieje Nieszawy, t. 1 do 1945 r.*, red. R. Czaja, Toruń 2004, A. Kępka, *Dzieje Grójca do 1945 r.*, Grójec 2006, R. Gołąb, *Ilustrowana monografia miasta Nowego Dworu Mazowieckiego z historią twierdzy Modlin*, wyd. 2, Nowy Dwór Mazowiecki 2006.

¹¹⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000.

¹¹⁶ Ibidem, s. 8-24, 231-284.

¹¹⁷ Ibidem, s. 235-243.

¹¹⁸ Ibidem., s. 309, 316-318, 323, 327, 328, 361, 364, 370-371, 384-385, 410, 413, 414-415, 430-431, 457-459.

¹¹⁹ M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych...*, s. 106-126, 128-151, 152-193.

¹²⁰ P. Goldyn, *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008.

3. Podsumowanie

Heraldyka jako dziedzina wiedzy historycznej posiada liczne związki ze sfragistyką, historią ustroju, historią sztuki użytkowej i innymi nurtami refleksji kształtującymi warsztat badawczy historyka. Badania heraldyczne bardzo często inspirowane są działaniami ustrojowymi. Heraldyka posiada także ścisłe więzi z historią lokalną. Wywiera duży wpływ na procesy tożsamości społecznej i jednostkowej, indywidualnej. Herby miast guberni warszawskiej doczekały się wielu publikacji. Podstawowe informacje o nich zostały ustalone przez Mariana Gumowskiego w 1938 r. Wiele miast doczekało się wyodrębnionych rozważań o herbach. Należą do nich m.in. Warszawa, Włocławek, Pułtusk, Kutno, Góra Kalwaria. Prowadzenie dalszych studiów dotyczących wizerunków herbowych, ich ewolucji, interpretacji, uwarunkowań kulturowych, stanowić może ciekawy temat badawczy w przyszłości. Polityka heraldyczna w Cesarstwie Rosyjskim charakteryzowała się lękami i obawami przed znakami i symbolami lokalnymi. Mogły one wywoływać emocje, historyczne skojarzenia, silne poczucie więzi nie zawsze korzystne z perspektywy państwowości scentralizowanej, rozległej terytorialnie, zróżnicowanej kulturowo, narodowościowo pozbawionej elementów konstytucyjnych i parlamentarnych. Polityka społeczna Rosji w Królestwie opierała się na ideach unifikacji, eliminacji tożsamości narodowej i kulturowej. Tym samym widoczne były zbieżności pomiędzy tymi dwoma nurtami polityki wewnętrznej Cesarstwa.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

RGIA, f. 1343, op. 15, j.328 (Senat Rządzący, Departament Heroldii, Wydział Heraldyczny).

Legal sources:

O przemianowaniu miasta Góry – Kalwaria na osadę, 18/30.12.1883., w: *Zbiór praw i rozporządzeń rządowych w Królestwie Polskim obowiązujących zamieszczonych w urzędowym wydaniu pt. Собрание узаконений и распоряжений правительства в 1884 r.*, ułożony przez K. Miklaszewskiego, Warszawa 1884, s. 12.

O przyłączeniu do guberni warszawskiej powiatów płońskiego guberni płockiej i pułtuskiego guberni tomżyńskiej, 14 grudnia 1893, w: *Zbiór praw i rozporządzeń rządowych w Królestwie Polskim obowiązujących zamieszczonych w urzędowym wydaniu pt. Собрание узаконений и распоряжений правительства в 1893*, przygotował S. Godlewski, Warszawa 1893, cz.2, t. 19, s. 25.

Postanowienie Komitetu Urządzającego KP o zmianie nazwy powiatu Mińskiego na Nowo-Miński, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 68, s. 251-252.

Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z dnia 20 marca/1 kwietnia 1870 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 127-131

Postanowienie Komitetu Urządzającego w sprawie przemianowania miast w osady w guberni warszawskiej z 28 sierpnia/9 września 1870 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 70, s. 369.

Ukaz o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberniach Królestwa Polskiego, 1/13 lipca 1869, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” t. 69, s. 245-243.

Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, 19/31. 12.1866, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66.

Periodicals:

Obzor' varšavskoj gubernii za 1878 god, za 1879 god. /Обзор Варшавской Губернии за 1878 год, за 1879 год

„Pamâtnaâ Knížka Varšavskoj Gubernii na 1894 god” 1894 /”Памятная Книжка Варшавской Губернии на 1894 год.

Others:

Atlas geograficzny illustrowany Królestwa Polskiego na podstawie najnowszych źródeł opracowany, red. J. M. Bazewicz, Warszawa 1907.

M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, Warszawa 1843-1846.

J. N. Malinowski, *Heraldyka to jest nauka o herbach zawierająca wykład teoryi heraldyki powszechnej z najlepszych źródeł zebrany, teoryję heraldyki polskiej, teoryję genealogii i sfragistyki tudzież rzecz o orderach, rozprawy o szlacheństwie, tytułach i godnościach honorowych, rycerstwie, jako też rys literatury i słownik wyrazów technicznych powyżej wymienionych umiejętności*, Warszawa 1841.

Przewodnik po Królestwie Polskiem na podstawie najnowszych źródeł, oprac. A. Bobiński, J. M. Bazewicz, t.1, Warszawa 1901, t. 2, Warszawa 1902.

A. Wejnert, *Wiadomość historyczna o herbie miasta Warszawy*, Warszawa 1848.

Studies:

Adamczewski M., *Miejsce Albumu herbów Królestwa Polskiego z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

Adamczewski M., *Pieczęcie i herby Kutna*, w: *Kutno poprzez wieki, t. 1*, red. J. Szymczak, Kutno – Łódź 2011, s. 21-46.

Adamczewski M., *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej, cz. 3. Pieczęcie władz miejskich*, Łódź 2010.

Bagieński E., Bagieński W., *Szkice z dziejów miasta Piaseczna*, Piaseczno 2001.

Bokota P., *Herb i pieczęcie miasta Włocławka w okresie zaborów (1793-1918)*, „Rocznik Muzealny” t. 6, Włocławek 1996, s. 27-40.

Bokota P., *Herby miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów (1793-1918)*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 93-108.

Bokota P., *Historia herbu Włocławka*, Włocławek 1992.

Bokota P., *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Archeion” t. 101, 2000, s. 93-106.

Bokota P., *Pieczęcie i herb Nieszawy*, „Ziemia Kujawska” t. 22, 2009, s. 21-38.

Bokota P., *Pieczęcie i herby Szulżewa*, „Ziemia Kujawska” t. 18, 2005, s. 177-189.

Bokota P., *Projekty herbów miast z lat 1846-1847 i ich źródła na przykładzie ośrodków miejskich powiatów lipnowskiego i włocławskiego*, „Rocznik Muzealny” t. 8, Włocławek 2000, s. 91-116.

Bokota P., *Symbole miasta Włocławka: o pieczęciach, barwach, atrybutach władz i hejnale*, Włocławek 2001.

Bokota P., *W sprawie herbu Raciążka*, „Stanica. Gazeta Gminy Raciążek” nr 3, 1998.

W. R. Brociek, *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 189-198.

Brociek W. R., *Źródła do heraldyki miejskiej w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 205-210.

Chomiccki A., *Herby miast i ziem polskich*, Warszawa 1939.

- Dorczy K., *Dawne pieczęcie miejskie miasta Izbicy na Kujawach (do 1816 roku) – stan badań*, „Polonia Maior Orientalis” t. 11, 2024.
- Dorczy K., *Herb miasta Końskie w okresie zaborów (1795-1918)*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 161-176.
- Dorczy K., *Izbica Kujawska i herb miasta*, Końskie 1994.
- Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1989.
- Dzieje Nieszawy, t.1 do 1945 r.*, red. R. Czaja, Toruń 2004.
- Dzieje Radziejowa Kujawskiego, praca zbiorowa*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982.
- Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej. Studia i materiały*, red. S. Russocki, Warszawa 1970.
- Dzieje Warki 1321-1971. Studia i materiały. Praca zbiorowa*, Warszawa 1975.
- Gołąb R., *Ilustrowana monografia miasta Nowego Dworu Mazowieckiego z historią twierdzy Modlin*, wyd. 2, Nowy Dwór Mazowiecki 2006.
- Gołdyn P., *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008.
- Gerby gorodov, gubernij, oblastej i posadov Rossijskoj Imperii 1649-1917*, sost. A. V. Kudin, A. Ł. Cehanovič, Moskwa 1999/ *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи*, сост. А. В. Кудин, А. В. Цеханович, Москва 1999.
- Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehne’go w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” seria nowa, t. 18/19, 2020.
- Gumowski M., *Herby i pieczęcie warszawskie*, Warszawa 1935.
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski M., *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938.
- Gut A., *Korona murowana w herbach miast Królestwa Pruskiego w świetle urzędowych przepisów heraldycznych (do 1918 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” N.s. t. 20, 21, s. 93-109.
- Herb miasta i gminy Zakroczym*, oprac. K. Szczerbatko, Zakroczym 2010.
- Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Jabłoński G., *Dzieje herbu i pieczęci Góry Kalwarii*, Góra Kalwaria 1990.
- Józefek J., *Mszczonów. Dzieje miasta 1245-1989*, [2000].
- Kępka A., *Dzieje Grójca do 1945 r.*, Grójec 2006.
- Konarska-Pabiniak B., *Herb miasta Gostynina. Geneza i symbolika*, w: *Dzieje Gostynina od XI do XXI wieku*, red. Konarska-Pabiniak B., Gostynin 2010, s. 19-30.
- Kowalewska A., *Zarys historyczny do 1793 roku*, w: *Monografia Brześcia Kujawskiego. Praca zbiorowa*, red. B. Głębowicz, Włocławek 1970.
- Kubiak W., *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006.
- Kuczyński S. K., *Herb miasta Warszawy*, nadb., „Kronika Warszawy” 1970, nr 2.
- Kuczyński S. K., *Herb Pułtusza*, Warszawa 1975.
- Kuczyński S. K., *Herb Warszawy*, Warszawa 1977.
- Kuczyński S. K., *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918). Materiały sesji naukowej Włocławek 5-6 grudnia 1996 r.*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Kuczyński S. K., *Herby w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej*, w: *Pamiętniki XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Poznań 6-9 września 1984 roku, cz. II. Sprawozdania z sympozjów*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988.
- Kuczyński S. K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66, 1978, s. 191-213.
- Kuligowski J., *Mińskie spotkania z historią. O pomnikach, patronie i herbie w 600-lecie lokacji miasta i erygowania parafii ze zdjęciami Rafała Szczepankowskiego*, Mińsk Mazowiecki 2023.

Miasta polskie w tysiącleciu, t.1, red. K. Siuchniński, Wrocław 1965, t. 2, red. K. Siuchniński, Wrocław 1967.

Morawski Z., *Łowicz średniowieczny*, [w:] *Łowicz: dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1988.

Polskie herby miejskie, oprac. graficzne R. Sidorowski, red. T. Szczechura, Warszawa 1963.

Radziejów poprzez stulecia: materiały sesji naukowej „Radziejów poprzez stulecia – w 750 lecie nadania praw miejskich dla Radziejowa” zorganizowanej 11 maja 2022 r., red. D. Karczewski, Włocławek 2002.

Skwara R., *Pod rządami marszałków (1663-1805)*, w: Karczew. *Dzieje miasta i okolic*, praca zbiorowa, red. L. Podhorodecki, Karczew 1998.

Soboleva N. A., *Očerki istorii rossijskoj simvoliki: od tamgi do simbolov gosudarstvennogo suverniteta*, Moskva 2006/ Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики: от тамги до государственного суверенитета*, Москва 2006.

Soboleva N. A., *Rossijskaâ goroskaâ i oblastnaâ geraldika XVIII-XIX vv.*, Moskva 1981/ Н. А. Соболева, *Российская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981.

Szczerbik Z., *Herb miasta Praszki*, w: *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 199-204.

Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej, praca zbiorowa, red. S. Pazyra, Warszawa 1970, *Wiskitki*, praca zbiorowa, red. W. Pałucki, Warszawa 1977.

Twarowska J., *Stanisławów. Z dziejów rozkwitu i upadku miasta*, „Rocznik Mazowiecki” t. 6, 1976, s. 221-264.

Włocławek: dzieje miasta, t. 1. *Od początków do 1918 r.*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999.

